

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ У МІКРОСЕРЕДОВИЩІ
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ**

© Василенко О. М., 2015
<http://orcid.org/0000-0003-0165-0497>
<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.34173>

Актуалізація проблеми розвитку соціальної відповідальності учнів як інтегративної якості особистості, що визначає поведінку індивіда на основі усвідомлення та прийняття суспільних норм, цінностей і здатності оцінювати наслідки своїх дій і нести відповідь за них, обумовлена зростанням значущості в світовому просторі соціальних цінностей. Розглядаючи середовище як засіб соціального виховання і як технологію опосередкованого управління формуванням і розвитком дитини, на основі вивчення психофізіологічних характеристик дитини, середовищних впливів та завдяки зміни ставлення суб'єктів мікросередовища (сім'ї, загальноосвітнього навчального закладу) до дітей молодшого шкільного віку було розроблено комплекс соціально-педагогічних умов розвитку соціальної відповідальності дітей: зміна ставлення мікросередовища до дітей молодшого шкільного віку з метою усвідомлення ними сутності соціальної відповідальності та відповідальної поведінки особистості; координація впливів мікросередовища з метою подолання причин виникнення безвідповідальності учнів; інтеграція соціально-виховних зусиль мікросередовища з метою стимулювання механізмів розвитку відповідальності дітей.

Ключові слова: соціальний, відповідальність, обов'язок, мікросередовище, соціально-педагогічні умови, учень, молодший шкільний вік, школа

Василенко О. Н. Социально-педагогические условия развития социальной ответственности учеников в микросреде общеобразовательной школы.

Актуализация проблемы развития социальной ответственности учащихся как интегрированного качества, определяющее поведение индивида на основе осознания и усвоения общественных норм, ценностей, способности оценивать последствия своих действий и нести за них ответственность, обусловлена возрастанием в мировом пространстве роли социальных ценностей. Рассматривая среду как способ социального воспитания и как технологию опосредованного управления формированием и развитием ребенка на основе изучения его возрастных характеристик и факторов влияния среды, изменения отношения субъектов микросреды (семья, общеобразовательная школа)

к ребенку младшего школьного возраста, был разработан комплекс социально-педагогических условий развития социальной ответственности детей: изменение отношений к детям младшего школьного возраста с целью осознания ими сути социальной ответственности и ответственного поведения личности; координация влияний микросреды с целью преодоления причин возникновения безответственности учащихся; интеграция социально-воспитательных усилий микросреды с целью стимулирования механизма развития ответственности детей.

Ключевые слова: социальный, ответственность, обязанности, микросреда, социально-педагогические условия, ученик, младший школьный возраст, школа.

Vasylenko O. Social and pedagogical conditions of the development of student social responsibility in the microenvironment of a general educational institution

The actualization of the problem of development of student social responsibility as an integrative quality of an individual which determines the behavior of an individual on the basis of understanding and acceptance of social norms, values and ability to evaluate the consequences of these actions and take responsibility for them is conditioned by the increase of importance of social values in the world. The purpose of the article is to develop social and pedagogical conditions that ensure the development of the student social responsibility at the microenvironment level on the basis of environmental approach with due regard for psychophysiological characteristics of primary school children. Taking into consideration the environment as a means of education and technology of indirect control of the process of formation and development of a child, on the basis of the study of psychophysiological characteristics of a child, environmental influences due to the change in attitude of microenvironment subjects (family, school), a set of social and pedagogical conditions for the development of social responsibility of primary school children was developed: change in attitude of the microenvironment to primary school children with the aim of their understanding the essence of social responsibility and responsible behavior of a person; coordination of microenvironmental influences to overcome the causes of students' irresponsibility; integration of social and educational microenvironmental efforts to correct the responsibility of primary school children.

Key words: social, duty, microenvironment, social and pedagogical conditions, student, primary school children, school.

Постановка проблеми. Важливою характеристикою сучасної епохи, що привертає увагу до феномену соціальної відповідальності, є також створення єдиної світової інформаційної системи. Нівелювання загальнолюдських ідеалів, ціннісно-сміслової дезорієнтації, що поширюється у середовищі,

актуалізують проблему розвитку соціальної відповідальності у мікросередовищі. Це пов'язано, насамперед, із ознакою мікросередовища, яке перше цілеспрямовано формує в дитині певні якості, переконання, духовно-ціннісні орієнтації, що виступають основою для відповідальності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливе значення у розвитку соціальної відповідальності дітей належить соціальному середовищу, соціально-педагогічним факторам. Сучасні науковці у педагогічних дослідженнях феномен соціальної відповідальності пов'язують з проблемами соціально-виховуючого (Н. Гонтаровська, Г. Дементьєва, Л. Карнаух, Л. Махоткіна, С. Мукомел, В. Семенов), здоров'язбережувального (Г. Остапенко, А. Циплюк), інформаційно-освітнього (І. Бопко, О. Компаній, Л. Панченко) середовища. Однак, проблема розвитку соціальної відповідальності дітей у мікросередовищі залишається не розробленою.

Практика засвідчує, що у мікросередовищі загальноосвітнього навчального закладу (ЗНЗ) вчителі здебільшого спрямовують зусилля на формування відповідальності у навчанні, а не на цілеспрямовану роботу з розвитку соціальної відповідальності учнів, особливо молодшого шкільного віку. Молодший шкільний вік є найбільш сензитивним для формування в них моральних якостей, ціннісних орієнтацій, вчинків та поведінки, що регулюють прояви відповідальності. ЗНЗ, сім'я, громада виступають як мікросередовище формування цінностей учнів в силу своїх соціально-виховних можливостей.

Формулювання мети наукової праці: на основі середовищного підходу з урахуванням психофізіологічних особливостей дітей молодшого шкільного віку розробити соціально-педагогічні умови, що забезпечують розвиток соціальної відповідальності учнів на рівні мікросередовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Об'єктивна потреба у розвитку соціальної відповідальності дітей саме молодшого шкільного віку пояснюється зміною їхнього соціального статусу – учень школи, коли навчання є обов'язковою, суспільно значущою діяльністю, за результати яких дитина несе відповідальність перед учителями, батьками. Спільна участь в діяльності (навчання, доручення, творчі колективні справи, суспільно-корисна праця) породжує і новий тип відносин – спільну відповідальність [5].

У віковій психології ця категорія дітей характеризується вольовим розвитком, співвіднесенням мотивів та управління своєю поведінкою,

активізацією залучення до спільної діяльності, прийняттям системи вимог, які висуваються школою і вчителем (В. Мухіна) [5, с. 38]. В соціальній сфері розширюється коло обов'язків дитини, активізується її співпраця в групі, більшої сталості набувають різні види діяльності (навчальна, творча, художня, ігрова), що передбачають дотримання певних обов'язків, покладання на себе відповідальності за їх належне виконання (Н. Стаднік) [8]. У дослідженні Т. Фасолько доводить, що у старшому дошкільному віці можуть бути сформовані основи відповідальної поведінки, орієнтованої на: моральну норму відповідальності, як уявлення дітей про значення і зміст норми відповідальності; позитивне ставлення до відповідальності як моральної характеристики особистості; вміння діяти відповідно до норми в ситуаціях вибору [10]. Але, Є. Субботський підкреслює, що готовність до відповідальності не можна розглядати як сталу якість, через те, що старшим дошкільникам притаманне бажання порушити знайомі правила, що поєднується з прагненням уникнути відповідальності [9]. Що доводить необхідність розвитку соціальної відповідальності дітей початкової школи.

Зазначимо, що у віковій психології науковці (В. Мухіна, М. Савчин) засвідчують наявність у дітей молодшого шкільного віку: психологічної готовності до моральної дії на основі знань моральної норми; співпорядкування мотивів, їх ієрархізація; прояву вольової активності; здатність бачити потреби інших і враховувати їх; основ відповідального ставлення до результатів власних дій і вчинків, почуття обов'язку, здатність покладати на себе обов'язок за когось – щось [4-5; 7]. З огляду на це, у дітей молодшого шкільного віку формується готовність відповідати за наслідки своїх рішень та дій. Науковцями визначено механізми забезпечення прийняття дитиною відповідальних дій: наслідування значущих дорослих і однолітків, ідентифікацію з ними, емпатію, усвідомлення, смислоутворення та саморегулювання. Тобто в молодшому шкільному віці діти вже можуть навчатися емоціям і почуттям, що допомагають їм встановлювати відповідальні взаємини зі своїми однолітками й дорослими. Отже, для подальшого розвитку відповідальності дітей необхідно створювати соціально-педагогічні умови її формування відповідно до основних сутнісних характеристик цієї якості та психофізіологічних особливостей дітей цього віку.

Соціальну відповідальність дітей молодшого шкільного віку науковці розглядають як: особистісну інтегровану якість, яка належить до моральних категорій, виступає регулятором поведінки та проявляється у здатності усвідомлено брати зобов'язання, виконувати певні обов'язки, чітко дотримуватися їх виконання, вимогливо ставитися до себе та інших (В. Киричок) [3]; інтегровану якість особистості, яка виступає показником її соціальної зрілості, визначає поведінку на основі усвідомлення соціальних норм, цінностей і обмеження власних дій (О. Бобкова) [2]; усвідомлення власної значущості, оцінка іншої людини, засвоєння певного обсягу моральних знань (Н. Басюк) [1]; наявність знань про моральні норми, сформованість уявлень про сутність моральних обов'язків стосовно об'єктів і суб'єктів навколишнього середовища та самої себе, позитивному їх переживанні як спонуки до виконання певних дій, умінь реалізовувати такі дії у власній діяльності та вчинках без зовнішнього регулювання (Н. Стаднік) [8]. Отже, у дітей молодшого шкільного віку соціальна відповідальність проявляється у емоційній готовності до відповідальної поведінки на основі знань про норми відповідальності та осмислення власного досвіду. Розвиток соціальної відповідальності відбувається завдяки поглибленню засвоєних знань про права та обов'язки, норми й правила поведінки в суспільстві, доповнення цих знань завдяки досвіду прийняття відповідальності у соціально-значимій діяльності у ситуації вибору. Роботи Н. Басюк, Н. Стаднік, А. Рижанової доводять необхідність розвитку соціальної відповідальності у контексті вивчення індивідуальних характеристик і потенційних можливостей дитини, а також середовищних впливів. Саме шляхом зміни ставлення суб'єктів мікросередовища (сім'я, ЗНЗ) до розвитку відповідальності учнів початкової школи здійснюється вплив на її особистісний розвиток, відповідальне ставлення до власних дій, колективних справ та соціальне становлення.

Проведений аналіз наукової літератури [1-2; 8; 10] дав змогу виявити акценти у змісті розроблених умов формування соціальної відповідальності дітей, що зумовлено наявністю різних поглядів на суть цієї базової якості особистості та самого середовища, в якому впроваджуються умови. Так, у дослідженні О. Бобкової перевірялися умови, основою впровадження яких був особистісно-орієнтований підхід, включення учнів у соціально-значиму діяльність, залучення батьків і дітей до волонтерських соціальних проектів,

акцій мікрорайону та цілеспрямованого соціально-педагогічного супроводу шкільної соціально-психолого-педагогічної служби [2]. Форми, методи впровадження умов вказують, що учні є об'єктами соціально-виховного впливу дорослих, які створюють для них середовище активної взаємодії.

Т. Фасолько до педагогічних умов виховання соціальної відповідальності, як моральної норми поведінки дитини, відносить: створення сприятливого психологічного клімату взаємин дітей і дорослих, за якого в дошкільників виникає потреба в стосунках морально ціннісної спрямованості; оволодіння дітьми прийомами осмислення норм, аналізу ситуацій морального змісту, планування й оцінювання вчинків, передбачення можливих способів поведінки і її результатів і на цій основі прийняття усвідомлених етичних рішень; утілення норм відповідальності в практику самостійно здійснюваних вчинків [10]. У дослідженні визначені умови корелюються із вимогами до сутнісних характеристик соціальної відповідальності, врахуванням психофізіологічних особливостей старших дошкільників. Це підтверджує наявність у дітей-дошкільників цієї якості та доцільність, необхідність розвитку соціальної відповідальності на інших вікових етапах.

Н. Басюк у вихованні почуття відповідальності в молодших школярів спирається на пропедевтичний курс „Сходинок до відповідальності”, психолого-педагогічний тренінг, роботу клубу „Азбука відповідальності”, організацію самоврядування, залучення учнів до різних видів діяльності (навчально-пізнавальної, предметно-перетворюючої, добродійної, комунікативної, оцінно-орієнтаційної). Дослідниця визначає умови формування в учнів молодшого шкільного віку умінь суб'єкт-об'єктної і суб'єкт-суб'єктної взаємодії, співпрацювати з однолітками, рідними, вчителями, узгоджувати з ними власні дії; емпатійних умінь; умінь самооцінки та адекватної оцінки дій інших з опорою на громадську думку колективу. Дотримання цих вимог сприяє інтеріоризації моральних норм, що перетворюються на внутрішню вимогу дитини до себе, це дозволяє їй відповідально відноситися до справи без тиску зовні [1].

Н. Стаднік, розглядаючи взаємодію сім'ї і школи, визначила педагогічні умови оптимізації виховання в шестирічних учнів відповідальності (забезпечення взаємодії сім'ї і школи через організацію позаурочної виховної діяльності з шестирічними першокласниками, інформаційно-просвітницької

роботи з батьками; залучення батьків і дітей до масових заходів, активізацію сімейного виховання („домашні завдання” для батьків); дотримання у процесі взаємодії сім’ї і школи основних положень особистісно-орієнтованого та діяльнісного підходів) [8, с. 4]. Вагомість роботи Н. Стаднік вбачаємо в тому, що вона звертається до розгляду цієї проблеми з позицій принципу оптимізації (найбільш доцільний варіант вирішення проблеми, перебігу соціального процесу і передбачає активність, втручання соціального суб’єкта з метою зміни наявного у напрямі бажаного). Це дало їй змогу обґрунтувати засоби оптимізації виховання відповідальності у дітей: організаційно-функціональну модель упровадження умов; авторські програми „Виховання відповідальності в шестирічних першокласників у позаурочній роботі”, „Взаємодія сім’ї і школи у вихованні відповідальності в шестирічних дітей” [8]. Узагальнення висловлених науковцями думок щодо умов виховання відповідальності молодших школярів засвідчує, що основним стрижнем цих умов вони вважають організацію діяльності дітей, яка ґрунтується на суб’єкт-об’єктної і суб’єкт-суб’єктної взаємодії, підпорядковується особистісно-орієнтованому принципу та дотриманні певних моральних норм. Однак, визначені умови не забезпечують „переходу” дитини від одного рівня соціальної суб’єктності до іншого (наприклад, від сімейного, шкільного до національного, громадянського тощо), що на думку А. Рижанової, сприяє формуванню соціального егоїзму, споживацтва, страху свободи особистого вибору [6]. Тому основне завдання розвитку соціальної відповідальності дітей молодшого шкільного віку вбачається в розробці соціально-педагогічних умов на основі середовищного підходу, з урахуванням психофізіологічних особливостей дітей, із сходженням від сімейних, етничних цінностей до громадянських із відповідним розвитком моральних якостей.

Розглядаючи середовище як засіб виховання і як технологію опосередкованого управління процесом формування і розвитку дитини, на основі середовищного підходу було розроблено соціально-педагогічні умови, що забезпечують створення простору на рівні мікросередовища – сім’ї, ЗНЗ, – де, завдяки цілеспрямованій діяльності суб’єктів, уможливується розвиток соціальної відповідальності дитини молодшого шкільного віку, для його соціального становлення і перетворення на суб’єкта соціального саморозвитку.

Першу соціально-педагогічну умову було сформульовано як зміну ставлення мікросередовища до дітей молодшого шкільного віку з метою усвідомлення ними сутності соціальної відповідальності та відповідальної поведінки особистості. Для забезпечення першої умови важливою є зміна мікросередовища, яке стає більш сприятливим для створення конкретними соціально-педагогічними, психологічними та матеріальними засобами ситуацій щодо реалізації дитиною усвідомленої відповідальної поведінки. Дана умова потребує активізації сімейного виховання, співпраці всіх суб'єктів мікросередовища за такими напрямками: підвищення інформаційно-педагогічної просвіти батьків (постійно діючий семінар, індивідуальні консультації для сімей, лекції, тренінги), налагодження емоційного контакту між батьками та дитиною (вечір відпочинку, сімейні конкурси, спортивні змагання); організації позитивної взаємодії однолітків на території проживання (конкурси, ігрова діяльність, творчі вечори); підвищення обізнаності суб'єктів мікросередовища (круглий стіл, семінар-практикум); залучення всіх партнерів педагогічного процесу до заходів (свято вулиці, концерти, благодійні акції).

Другу соціально-педагогічну умову визначено як координацію впливів середовища ЗНЗ та сім'ї з метою подолання причин виникнення безвідповідальності учнів молодшого шкільного віку. Дана умова потребує на рівні середовища ЗНЗ усунення негативного впливу непрофесійних дій педагогічного колективу та організацію педагогічної освіти батьків щодо створення сприятливого психологічного клімату взаємин дітей і дорослих, в якому виникає потреба дітей у відповідальних стосунках на основі морально ціннісної спрямованості. Дотримання у мікросередовищі ЗНЗ зазначеної умови полягає в зміні ставлення працівників освітньої сфери до проблем дітей шляхом збагачення знань про соціально-педагогічні та педагогічні основи роботи з розвитку відповідальності дітей початкової школи, налагодження партнерської (суб'єкт ↔ суб'єктної) взаємодії на уроках та в позакласній роботі, координацію позитивного впливу на входження дитини в колектив, який змінює і поглиблює систему її взаємин з навколишньою дійсністю. Зазначена умова спрямована на роботу із педагогічними працівниками ЗНЗ (лекції науковці, семінари-практикуми, педагогічний консилиум, міжшкільні науково-практичні семінари, конференції, ярмарки педагогічних ідей, презентації кращого педагогічного досвіду, виховні години, консультації). Реалізація умови

потребує обговорення проблем організації виховної роботи, розробки науково-методичних рекомендацій щодо розвитку соціальної відповідальності.

Третю соціально-педагогічну умову визначено як інтеграцію соціально-виховних зусиль мікросередовища (ЗНЗ та позашкільних закладів, сім'ї, громади) з метою стимулювання механізмів розвитку відповідальності дітей молодшого шкільного віку. Окреслена умова є соціально-педагогічною основою взаємодії сім'ї, ЗНЗ, позашкільного закладів та громади щодо стимулювання механізмів розвитку відповідальності: мотивації учнів до вироблення власної відповідальної поведінки. Ця умова спрямована на забезпечення інтеграції та мобілізації зусиль усіх суб'єктів мікросередовища, активну роль у яких відіграють діти молодшого шкільного віку. Відомо, що гра, як найбільш освоєна малюками діяльність, є ефективним засобом розвитку дитини молодшого шкільного віку. Тому опертя на гру (ігрову діяльність, ігрові форми, прийоми) дає можливість прискорити формування взаємовідносин, що ґрунтуються на засадах відповідальності. До форм розвитку соціальної відповідальності віднесемо: ігрові (рольові, ситуативні, театралізовані ігри), масові, спрямовані на розвиток колективної відповідальності (тренінги, творчі справи, конкурси); групові – на розвиток відповідальності за свої дії у групі (вправи, орієнтовані на саморегулювання); індивідуальні – на розвиток відповідальності за власні дії (бесіди, консультації, ситуації, самоаналіз).

Розвиток соціальної відповідальності також потребує зосередження на методах, які знижували би прояв безвідповідальності у дітей. Так, у роботі з дітьми необхідно застосовувати заохочування, висловлення віри в успіхах, релаксаційні техніки, інсценізацію етюдів на виявлення здатності усвідомлено брати зобов'язання. Контроль ситуативних бажань, похвала за прояви вольової активності під час рольових ігор, в яких поєднувались відповідальність та узгодженість інтересів різних людей допомагають дітям встановлювати відповідальні взаємини зі своїми однолітками й дорослими. Контроль дій з послідовним вихованням самоконтролю дітей молодшого шкільного віку знижує прояви безвідповідальності. Формування внутрішньої зібраності, здатності бачити потреби інших і враховувати їх підсилює відповідальне ставлення до результатів власних дій у груповій діяльності. Це допомагає дітям встановлювати відповідальні взаємини зі своїми однолітками й дорослими. Поглиблення та доповнення норм й правил поведінки в суспільстві

із використанням прийомів, які сприяють відповідальності у соціально-значимій діяльності у ситуації вибору, виступають регулятором поведінки. Стимулювання прояв вольової активності, що пов'язані із життєвими інтересами, стосунками (постановка перспективи, прийом „вибух”, ситуативні ігри), дозволяє дітям усвідомити суть соціальної відповідальності. Усунення такої проблеми як не виконання обов'язків, доручення можна досягти методами: пояснення важливості доведення справи до кінця; похвала за випадки чесного зізнання у не виконанні доручення, розповідь-роздум, роз'яснення, приклад, порада. Для формування проявів готовності до відповідальної поведінки застосовувалися методи закріплення успіху у вчинках із моральною мотивацією (зробити щось для когось, поступившись своїми інтересами; співпорядкування мотивів, їх ієрархізація). Дієвими виявляються ситуації самостійного вибору, заохочення ініціативи до виконання певних обов'язків. Поверхове виконання обов'язків корегували завдяки створенню простору на рівні мікросередовища (сім'ї, ЗНЗ, громади), де цілеспрямовано на основі міжособистісних взаємин сім'ї та школи формуються уявлення про суть моральних обов'язків стосовно суб'єктів співпраці, звітність за справу та перетворення дитини з об'єкта на суб'єкт соціальної відповідальності.

Висновки. Таким чином, доцільність і необхідність розвитку соціальної відповідальності дітей молодшого шкільного віку обумовлено психофізіологічними особливостями дітей цього віку та їхнім новим соціальним статусом – школяр. Розроблений на основі вивчення індивідуальних характеристик і потенційних можливостей дітей молодшого шкільного віку, а також середовищних впливів комплекс умов сприятиме формуванню здатності учня узгоджувати в процесі спільної діяльності свої дії з діями інших, усвідомлювати наслідки своєї діяльності та бути готовим визнавати підзвітність своїх дій перед собою, однолітками, викладачами, батьками. Крім того, одержані дані можуть слугувати підґрунтям для дослідження аналогічного спрямування на інших вікових етапах.

Література

1. Басюк Н. А. Формування почуття відповідальності у молодших школярів: дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Н. А. Басюк. – К., 2005. – 292 с.

2. Бобкова Е. Н. Педагогические условия воспитания социальной ответственности у школьников : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Бобкова Елена Николаевна. – Кострома, 2004. – 23 с.

3. Киричок В. А. Виховання базових моральних цінностей молодших школярів (теоретичний аспект) / В. А. Киричок // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць / Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 2005. – Кн. 1. – С. 104 – 108.

4. Ложкін Г. Поняття відповідальності в історико-філософському та психологічному дискурсах / Г. Ложкін, О. Лазорко // Психологія і суспільство. – 2003. – № 4. – С. 61 – 74.

5. Мухина В. С. Шестилетний ребенок в школе: [кн. для учителя нач. кл.] / В. С. Мухина. – М.: Просвещение, 1986. – 143 с.

6. Рижанова А. О. Соціальна суб'єктність як основа соціального розвитку / А. О. Рижанова // Теорія і практика соціального виховання: соціальна суб'єктність, активність та відповідальність. Матеріали науково-практичної конференції 21 листопада 2014 року / за ред. М. П. Васильєвої. – Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. – С. 82-83.

7. Савчин М. Психологія відповідальної поведінки / М. Савчин. – К. : Україна-Віта, 1996. – 130 с.

8. Стаднік Н. В. Виховання відповідальності у дітей шестирічного віку у взаємодії сім'ї та школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 – теорія і методика виховання / Н. В. Стаднік. – К. , 2009. – 21 с.

9. Субботский Е. В. Ребенок открывает мир / Е. В. Субботский. – М. : Просвещение, 1991. – 206 с.

10. Фасолько Т. С. Формування відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку: дис. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.07 – Теорія та методика виховання / Фасолько Тетяна Степанівна. – Рівне, 1999. – 209 с.